

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl/Year: 5, Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue:: 4

Aralık/December-2024

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Muhadram Kavramının İstilahlaşma Süreci ve Bilimlere Göre Muhadram Kavramı
The Process Of Environment Of Muhadram Concept And Muhadram Concept According To
Science

YAZAR/WRITER

İbrahim ARVASI

Dr. Öğrenci, Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü

Dr. Student, Bayburt University, Graduate Institute

Bayburt, TÜRKİYE

ibrahimarvasi_1979@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0326-6456>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.14283048>

Yayın Bilgisi/Publication Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Date Received: 15.09.2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03.11.2024

Sayfa Aralığı/ Page Range: 939-976

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by: Nihat DEMİRKOL / TÜRKİYE

ÖZET

Hadis ilminde sünneti/hadisleri sonraki kuşaklara aktaran râvîler son derece önemsenmiştir. Bu râvî tabakları içinde de özellikle sünnetin tedvin, tasnif ve bir diğer nesiller aktarma ameliyesinde çok büyük gayretleri bulunan sahâbe ve tâbiun neslinin ise emek ve gayretleri çoktur. Bundan dolayı bu iki nesil çok önemsenmiş haklarında ciltler dolusu bilgi toplanmıştır. İsimleri, künyeleri, lakapları, doğum ve vefat tarihleri, yaşadıkları yerler, yaşam biçimleri, ahlaki özellikleri, nesepleri/soyları, siyasi görüşleri, itikatları gibi birçok konuda haklarında malumatlar toplanmıştır. Muhadramlar da bu seçkin simalar arasında yer almaktadır. Zira onlar hem cahiliye hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tebliğ devrine şahitlik etmişler. Ayrıca birçok İslami ilimlerin temellerinin atıldığı ve müstakil birer bilim dalı olma yolunda çok hızlı adımların atıldığı sahâbe ve tâbiun dönemlerinde yaşamışlardır.

Bütün bu ayırıcı vasıflarına rağmen klasik dönemde onlar hakkında müstakil eserler son derece sınırlıdır. Bu durum daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Hatta bu durum akademik çalışmalara da yansımış ve Muhadramlar hakkında çok az çalışmanın yapılmasına ve yayınlanmasına zemin hazırlamıştır.

İşte bu çalışmamız fark edilen bu eksikliğin tedariki için atılan bir adımın eseridir. Çalışmamızda öncelikle muhadram kavramının çerçevesi ve ıstılahlaşma süreci üzerinde durulmuştur. Yine farklı bilim dalları tarafından yapılan muhadram tanımlarına yer verilmiştir. Zira muhadram kavramı için birçok ilim dalı tarafından tanımlar yapılmış fakat bu tanımlar birbirinden farklı olmuş ve birçok konuda da ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhadramlar, Muhadram Kavramının İstılahlaşma Süreci, Bilimlerin Muhadram Tanımları.

ABSTRACT

In the hadith science, the narratives transferring the circumcision / hadiths to the next generations were highly regarded. In these râvî plates, the generations of the Companions and Tabuli who had great efforts especially in the process of circumcision, classification and transfer to another generation are many labor and efforts. For this reason, these two generations were collected with volumes of information about them. Their names, tags, nicknames, dates of birth and death, where they live, life styles, moral characteristics, generations / lineages, political views, beliefs have been collected about many issues. Muhadrams are among these distinguished figures. Because they are both ignorant and Hz. They witnessed the period of the Prophet's notification. In addition, many Islamic sciences were laid during the companions and the taboo periods, where the foundations were laid and very fast steps were taken towards becoming a separate branch of science.

In spite of all these distinctive qualities, detached works about them in the classical period are extremely limited. This situation continued in the following periods. In fact, this situation was reflected in the academic studies and prepared the basis for very few studies about Muhadram.

This work is the result of a step taken for the procurement of this lack. In this study, firstly the framework of muhadram concept and the process of liberation were emphasized. Again, definitions of muhadram made by different disciplines are given. Because definitions of muhadram have been made by many branches of science, but these definitions have been different from each other and conflicts have emerged in many subjects.

Key Words: Muhadrams, Process of Exploitation of Muhadram Concept, Muhadram Definitions of Sciences.

GİRİŞ

Hadis ilminde hadisleri rivayet eden şahıslara özel bir önem verilmiştir. Zira hadis ilminin ana malzemesini meydana getiren hadisler râvîler aracılığı ile yaşadıkları zaman diliminde kesp edilmiş ve daha sonra bu rivayetler bir sonraki nesle aktarılmak suretiyle nesilden nesile aktarılmıştır. Bunun için de râvîler hakkında bilgi toplamak onları derleyip kayıt altına almak muhaddisler için en önemli ilmi ameliyelerden birisi olmuştur. Bu ilmi ameliye rivayetlerin tamamı kayıt altına alınana kadar da devam etmiştir. Böylece rivayet malzemesini toplamaya çalışan muhaddisler bu rivayetleri kendilerinden aldıkları râvîleri imkânlar dâhilinde daha yakından tanımak için râvîler hakkında sınırları daha önce “Ricaîl İlmi” tarafından belirlenen çerçevede bilgi toplamışlardır. Elde edilen bilgileri kayıtlayarak onların güvenilir olup olmadıklarına karar vererek bir hükme varmışlardır. İşte bu hüküm o râvî kanalı ile gelen tüm hadis dökümanlarını etkilemekte ve o sünnet malzemesi ile emel edilip edilemeyeceği üzerine hüküm inşa edilip edilemeyeceğine bu bilgiler ışığında karar verilmektedir.

Dolayısıyla râvîlerin doğum ve ölüm tarihleri, hocaları, talebeleri, yaşadıkları yerler, seyahat ettikleri memleketler, yaşadıkları zaman dilimindeki ilmi tartışmalar, sosyo-politik tartışmalar vb. birçok konu râvîler hakkında hayati bir öneme sahiptir. Tarihin belli aralıklarına göre râvîler tabakalara ayrılmış ve her bir râvî tabaksı da bazen kendi içinde farklı özelliklere göre bir kez daha gruplara ayrılarak alt birimler oluşturulmuştur. Bu nedenle hadis ilminde râvîler son derece önemli bir konu olarak telakki edilmiş ve sadece râvîleri konu edinen bir ilim dalı olan “Rical İlmi” vücuda getirilmiştir.

Sahâbe nesli bütün râvî tabakaları içinde en seçkin ve aynı zamanda özel bir konuma sahip olan râvî tabakasını oluşturuyor. Zira sahâbe neslinin tamamı hadis rivayet etme konusunda adalet sahibi kabul edilmişlerdir. Adalet yönleri araştırma dışı tutularak sadece zabt yönünden araştırılmaya tabii tutulmuşlar. Sahâbe dışındaki tüm râvî tabakalarının tamamı ise hem adalet hem de zabt bakımından araştırılmaya tabii tutulmuşlardır.

Hem cahiliye hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tebliğ dönemine idrak ettiği halde onunla görüşme imkânını bulamamış ya da onunla Müslüman olarak karşılaşma fırsatını bulamamış bir nesil daha vardır ki bunlara özel bir tabir ile muhadram adı verilmiştir. Bu nesil Hz. Peygamber'i (s.a.s.) göremediği ya da Müslüman olarak göremediği için sahâbe neslinin elde ettiği imtiyazlardan mahrum kalmışlardır. Bununla beraber asr-ı saadete şahitlik etmek gibi bir ayrıcalığı elde etmeleri hasebiyle tâbiun neslinden de farklı bir özelliğe sahiptirler. İslam ilim kültür mirasına büyük bir katkı sunan bu nesil hakkında yeteri bilgiye sahip olmak son derece önemlidir.

1. MUHADRAM KAVRAMININ TANIMI

1.1. Luğavi Manâsı

Muhadram kavramı خضرم - يخضرم — خضرمة — فهو مخضرم — وذاك مخضرم fiilinin rüba-i mücerred kalıbından türetilmiş olan ism-i meful kalıbından bir isimdir. (İbn Manzûr, ts: 12/184)

Lügatte; “Çok olma, karışma, kesme/ kesik olma, henüz sünnet olmamış olan kişi, nesebi karışık adam, kendisi siyah ama babası beyaz olan çocuk, dişi ya da erkek bir hayvana mı ait olduğu bilinmeyen et, tatlı ya da acı olduğu anlaşılamayan su ve tatsız yemek” gibi anlamlara gelir. (İbn Manzûr, ts: 12/184-194; Uğur, 1992: 26–27)

Muhadram kavramı sözlük anlamı itibarıyla bunun gibi birçok manaya gelmektedir. Bu manaları şöyle tasnif etmek mümkündür:

1.1.1. Çokluk Manâsı

Herhangi bir şeydeki çokluğu ya da herhangi bir halin yada durumun genişliğini ifade etmektedir. “ماء مخضرم” “Mâun Muhadramun” İsmi meful konumunda “Çok su demek” (Mursî, 2000: 5/329) “الخضرم” “el-Hadram” “eli açık adam, çokça hediye veren adam, çok kültürlü ya da çok bilgili adam” demek. “بحر خضرم” “Behr'un Hadram” “suyu çok olan deniz”. “بئر خضرم” “Bi'run Hadram” “suyu çok olan kuyu” demek. (İbn Manzûr, ts: 12/184-186)

1.1.2. Karışma Manâsı

İki şeyi birbirine karıştırma ya da birbirine karışan iki şey anlamında kullanılmaktadır. Bir kişiye “مخضرم” denildiği zaman ya da böyle çağırıldığı zaman “sanki onun nesebi yani soyu karışık kişi” anlamındadır. (İbnu'l-Acemi, ts: 43; Zebîdî, 1987: 32/110–115) Yine bir adama “مخضرم” “Muhadram” denildiği zaman “bu o adamın siyah babasının ise beyaz olduğu” anlamını da ifade eder ya da “babası belli olmayan kişi” veyahut da “cariyenin doğurduğu adam” gibi anlamlara gelir. (Zebîdî, 1987: 32/110–115)

Herhangi bir yemek için “طعام مخضرم” “Te'amun Muhadram” denildiği zaman “o yemeğin tatlı mı acı mı olduğunun bilinmemesi yanı yemeğin tadının karışık olduğu manâsındadır. “لحم مخضرم” “Lahmun Muhadram” tabir ise; “o etin dişi mi ya da erkek bir hayvanın etinin olduğunun bilinmemesi” durumunu ifade etmek üzere kullanılır. “ماء مخضرم” “Mâun Muhadram” tabir ise; “o suyun tuzlu mu tatlı mı ya da hafif mi ağır mı olduğunun bilinmemesi” anlamındadır. (Zebîdî, 1987: 32/110–115)

1.1.3. Kesme Manâsı

Herhangi bir şeyin kesik olması ya da herhangi bir şeyin bir tarafının kesik olması manâsındadır. “اذن مخضرمة” “Üzü'ünün Muhadrama” terkibi kesik kulak anlamındadır. (İbn Manzûr, ts, 12/185)

مخضرمة ناقة “Na'kat'un Muhadrama” terkibi kulağının bir kısmı ya da yarısı kesik olan deve anlamındadır. (Efendioğlu, 2020: 30/395)

مخضرم “Muhadram” kavramı ismi fail kalıbında kullanıldığı zaman “sünnet olmayan kişi” anlamındadır. (Zebîdî, 1987: 32/110-115)

الخضارمة “el-Hada'rama” isim olarak İslam'ın ilk döneminde Şam'a gidip yerleşen bir kavim ya da Arap diyarından ayrılanlar anlamında kullanılmaktadır. (Zebîdî, 1987: 32/110-115)

Muhadram kelimesinin kesme manâsı ile ilgili olan “خضرمة اذن الابل” “Devenin kulağının kesik olması” kavramı hakkında kaynaklar şu bilgileri paylaşırlar: Develerin kulaklarının belli biçimde kesilmesi cahiliye geleneklerinden birisiydi. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu geleneği tamamıyla yasaklamamış ama bu konuda şöyle bir tasarrufta bulunmuş. Buna göre İslam dinini tercih edenler develerinin kulaklarını cahiliye dönemindekinden farklı bir şekilde kesmeye başladılar. Böylece iki farklı kulak kesme şekli ortaya çıktı. Buna göre muhadram; develerin kulaklarını kesme âdetlerinden ikisine de yetişen ya da her iki âdeti gören kişi anlamındadır. (Zebîdî, 1987: 32/110-115; İbn Kuteybe, ts: 570-575)

1.2. İstilah Manâsı

Muhadram kavramının yukarıda da geçtiği gibi sözlükte “çokluk, karışma, kesme,” gibi asli ve bu asli manalar ile irtibatlı olan birçok anlamları vardır. Kavramın ıstılahı manâsı ise bu manalar ile bağlantılıdır.

1.2.1. Çokluk Anlamı ile İlgili Olan İstilahî Manâ

İbn Kut'aa muhadram kavramının çokluk manâsı ile irtibatlı olan ıstılahı manâsı için şöyle diyor. “Muhadram kavramı bir şeyin çok olması manâsındadır. ” خضرم ” kelimesi “suyun çok olduğunu ifade ediyor.” Bunun için hem cahiliye dönemini hem de İslam dönemini görebilen insana “Muhadram” adı verilmiştir. Sanki o kişi mutlak olarak o her iki dönemden istifade etmiş gibidir”. (Se'dî, 1983: 1/333).

Ebu'l-Hasan Ahfeşi (ö. 215/830) şöyle diyor: “Su çoğalıp yükseldiği ya da arttığı zaman ماء خضرم kavramı kullanılıyor. Bundan dolayı hem cahiliye hem İslam dönemine yetişip her iki dönemi gören adama da “Muhadram” adı verilmiştir. (Süyûtî, 1988: 1/489) Bu anlamda muhadram kavramı; hem cahiliye hem de İslami dönemi idrak ettiği için bu o kişide var olup diğerlerinde bulunmayan bir fazlalığı/çokluğu ifade etmektedir ki bu da onun mutlak olarak birbirinden farklı olan iki döneme tanıklık etmesinden kaynaklanmaktadır.

1.2.2. Karışma Anlamı ile İlgili Olan İstilahî Manâ

İbnu Haluveyh şöyle demektedir: خضرم fiili “katmak, karışma, karıştırmak, karışık, bir şeyi bir başka şeye katmak, karıştırmak manâsında olan خلط fiilinin manâsındadır. Muhadram kavramı ise bu fiiliden türetilmiş ve hem İslami döneme hem de cahiliye dönemine idrak edip, her iki döneme şahit olup dolayısıyla her iki dönemde de yaşamış sanki her iki döneme de karışmış olan insan anlamında “Muhadram” adı verilmiştir.” (Zebîdî, 1987: 32/110-115; Se'dî, 1983: 1/333).

Araplar لحم مخضرم “Lahmun Muhadram” kavramını; “mevcut etin dışı bir hayvana mı yoksa erkek bir hayvana mı ait olduğunun bilinmemesi” durumunu ifade etmek üzere kullanırlar.” (Zemahşerî, 1993: 1/379).

Bu anlamı ile muhadram kavramı; sanki muhadram neslinin hangi tabakaya dâhil oldukları durumunun tam olarak bilinmemesini ifade etmektedir. Muhadramlar sahâbe tabakasından mı, tâbiun tabakasından mı yoksa her ikisinin arasında müstakil bir tabaka mı oldukları konusunda bir ittifaktan söz etmek zordur. Genel kabul muhadramları tâbiun

tabakasının büyüklerinden olduğu şeklinde olsa da onları sahâbe tabakasına ya da sahâbe ile tâbiun tabakası arasında bir tabaka olarak kabul edenlerde vardır.(Uğur, ts; 27). İşte kavramın bu ıstılah manâsı, muhadramların bu özelliğini ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

1.2.3. Kesme Anlamı ile İlgili Olan İstilaî Manâ

Araplar اذن مخضرمة “Üzü’ünün Muhadrama” terkiibini “bir kısmı ya da tamamı veyahut da yarısı kesik olan kulak” manâsını ifade etmek için kullanıyorlar.(İbn Manzûr, ts; 12/185). Muhadram kişi ise; “hem cahiliye hem de İslam dönemine yetişip İslam’ı tercih ettiği için sanki cahiliye tarafı kesilmiş kişi” demektir. (Se’dî, 1983: 1/330).

Yine Araplar “ناقة مخضرمة” “Na’kat’un Muhadrama” kavramını da “kulağı kesik ya da kulağının yarısı kesik veyahut da kulağının bir kısmı kesik olan deveyi (İbnu’l-Acemi, ts: 42) tasvir etmek için” kullanıyorlar. Muhadram kişi ise; hem cahiliye dönemini hem de İslami dönemi idrak edip daha sonra da Müslüman olan kişidir. İşte İslam dinini tercih eden bu kişi eski inancına uygun olan davranış biçimlerini bırakarak yeni tabii olduğu dine uygun olan bir hayat yaşamaya başlıyor. İşte bu kişinin sanki cahiliye tarafı kopmuş ya da ondan kesilmiş gibidir.(Zemahşerî, 1979: 166).

Iraki’nin Hâkim den yapmış olduğu rivayete göre; “Muhadram” kavramının türediği خضرم fiil bir Arap cahiliye âdeti olan hayvanların kulaklarının belli bir kısmını ya da yarısını kesme adetlerini ifade ediyordu. (İbn Kuteybe, ts: 575). Böylece bu onların İslam dinini tercih ettiklerinin bir nişanesi, belirtisi olup onların daha önceki inançlarından vazgeçerek yeni tebliğ edilen dine uydukları içinde sanki önceki dinlerinden, örf ve âdetlerinden kopmuş/kesilmiş gibi olmuşlardır

Muhadram ıstılahının bu manâsı şunu ifade etmektedir. İslam dinini tercih eden insanların daha önceki dinleri ile olan bütün bağları ortadan kalkmıştır. Artık Onlar yeni tabii oldukları dinlerine uygun davranışlar sergiliyorlardı. Bu yeni hayatlarında eski dinlerinden bir eser kalmadığı için sanki onların eski dinleri onlardan kesilmiş/kopmuş anlamındadır.

Sözlükte birçok manaya gelen muhadram kavramı ıstılahı manayı kazanmak için birkaç tane merhaleden geçmiştir. Bu aşamalardan geçtikten sonra kavram bugün birçok bilim tarafından kullanılan ıstılahı manayı kesp etmiştir. Birçok bilim dalı da muhadram kavramı için tanımlar yapmışlar. Bilim dallarının yapmış oldukları muhadram tanımlar ise ilgili buldukları alana uygun düşen birer tanım olmuştur. İlim alanları bu tanımları

oluştururken muhadram kavramın sözlük anlamlarından birisinden hareketle bu tanımları yapmışlar.

2. MUHADRAM KAVRAMININ MERHALELERİ

Muhadram kavramı için yapılan birden fazla tanıma baktığımız zaman şunları söylemek mümkündür: Muhadram kavramının merhalelerini ya da günümüze gelene kadar muhadram kavramının geçmiş olduğu aşamaları düşündüğümüz zaman kavramın şu aşamalardan geçtiğini söylemek mümkündür.

2.1. Farklılaşma Manâsını Kazandığı Dönemi

“Muhadram” kavramı bu anlamda bir Arap geleneği olan “develerin kulağını kesme” durumunu ifade etmektedir. (İbn Manzûr, ts: 12/185). Buna göre İslam dinini tercih eden Arapların atalar yolu ile tevarüs eden develerin kulaklarını kesme biçimlerini değiştirmişler. Sahibi oldukları develerinin kulaklarını kesme şeklini değiştirenlere “Muhadram” adı verilirdi.(Neysâbûrî, 1977: 44-45). Böyle bir değişikliğe gitme sebepleri ise, İslam dinini tercih etmiş olmalarıdır. Bu da onların Müslüman olduklarına dair bir delil, bir emare olup onları toplumun diğer bireylerinden farklı kılan bir nişane olmuştur. (Mükbil, 1995: 460-480; Efendioğlu, 2020: 30/395). Diğer taraftan bu ayırıcı özellik savaş meydanlarında İslam ordusunun askerleri ile müşriklerin ordusuna tabii olan askerlerin develeri/bineklerinin birbirinden ayrılması için son derece büyük olan bir savaş stratejisidir. Dolayısıyla bu davranış şekli savaş meydanında adeta bir parola görevi görmüştür.(Zebîdî, 1976: 1/32; en-Neysâbûrî, ts: 44-45). Aynı konu ile ilgili olan bir diğer açıklama ise şöyledir. O günün şartlarında kimi insanlar İslam dinini tercih ederek Müslüman oldular. Fakat çeşitli sebeplerle Medine’ye hicret etmeyerek kendi yurtlarında kalmaya devam ettiler. İşte bunlar develerinin kulaklarını cahiliye döneminde kestiklerinden farklı bir biçimde kesmeye başladılar. Böylece bu onların herhangi bir saldırı esnasında ya da savaş zamanında Müslüman olduklarını açıklayan bir işaret oldu.(Süneykî, 2002: 2/212-214).

Muhadram kavramının farklılaşma manâsını kazandığı dönemde; İslam dinini tercih edenler, toplumun diğer fertlerinden farklıdır. Artık onlar eski dinlerini bırakarak yeni gelen dine tabii olmuşlar. Fakat toplumun tamamı bir anda bu yeni gelene dine tabii olmadığı için, sosyal hayatın içinde bir arada yaşıyorlardı. İşte yeni tebliğ olunan dini

tercih edenler kendilerini toplumun diğer fertlerinden ayıracak bir emare, nişane kullanmaya başlamışlar. Bu da onları, kendi dinlerini tercih etmeyenlerden ayırıyordu.

2.1.1. Çokluk Manâsını Kazandığı Dönem

Bu anlamda muhadram kavramı çokluk manâsını ifade etmektedir. Bu da İslam dinini tercih edenlerin sayısal olarak büyük bir çoğunluğa ulaştıklarını ifade etmekteydi. Dolayısıyla yeni ortaya çıkan bu inanç sistemine toplumun büyük bir kısmının rağbet ettiğine ve geniş halk kitlelerinin İslam dinini tercih ettikleri vurgulamaktaydı. Bu durum özellikle de Mekke'nin fethinden sonra daha da açık bir şekilde görünmektedir. Zira Mekke'nin fethinden sonra Arapların tamamına yakını İslam dinini tercih ederek Müslüman olmuşlardı. Bu dönemden sonra Müslümanların sayısı artmış ve artık onlar büyük bir çoğunluğu ifade ediyorlardı. İşte Muhadram kavramı da bu dönemde Müslümanların sayısal olarak çokluğu ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.(Zebîdî, ts: 32/110-115; İbn Manzûr, ts: 12/184-190).

2.1.2. Kesme Manâsını Kazandığı Dönem

Muhadram kavramı bu manâsı ile bir şeyin kesilmesi, kopması anlamında kullanılmıştır. Bununla beraber kavram bu anlamıyla toplumsal bir değişimi de ifade etmek üzere kullanılıyordu.

İslam dini gelmeden önce Arap toplumuna cahiliye örf, adet ve ananeleri hâkimdi. İslam dini tebliğ edildikten sonra toplumun tamamına yakın bir kısmı belli bir zaman sonra yeni tebliğ olunan bu dini tercih ettiler. Bu tercih ile beraber toplumda büyük bir değişim yaşandı. Dinin değişmesi ile beraber topluma hâkim olan gelenek/örf/âdetde doğal olarak değişti.(ez-Zemahşerî, ts: 166-167; Mükbil, ts: 460; Efendioğlu, 2020: 30/395).

Arap toplumuna İslam dininin hâkim olması ile beraber cahiliye dönemine ait olan örf, âdet ve ananeleri ortadan kalkarak sona ermiş yani kesilmişler. Netice itibarı ile bu gelenekler kesintiye uğramış ve toplumda İslam dininin genel kabul görmesi ile beraber İslami gelenekler oluşup hâkim olmuştur. İşte muhadram kavramının “kesme manâsı” toplumdaki bu değişim ve dönüşümü ifade etmek etmektedir

2.1.3. İstilahî Anlamda Kullanılması Dönemi

Muhadram kavramı bu dönemde artık farklı bilim dalları tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Her bir bilim alanı kavram için tanımlar yaparak onu kullanmaya başlamış. Bu tanımlar birbirine yakın olsa da farklılık arz eden tarafları vardır. İlim dalları kavram için tanımlar yaparken özellikle kavramın sözlük anlamlarından birisini merkeze alarak o anlam üzerinden bir tanım yapmışlar.(Zebîdî, ts: 32/115; İbn Kuteybe, ts: 570-575; Mükbil, ts: 478)

Bu dönemde artık birçok bilim dalı muhadram kavramını kullanılmaya başlamıştır. Aynı zaman da bu ilim dallarından birçoğu kavram için tanımlar da oluşturmaya başladılar. Bu dönemde muhadram kavramı için birçok yeni tanım ortaya çıktı, kullanım alanı genişleyen kavram zengin bir içeriğe kavuştu.

3. MUHADRAM KAVRAMININ İSTİLAHLAŞMA SÜRECİ

3.1. Dini Kullanımdaki İstilahlaşma Süreci

Dini anlamdaki kullanım ve istilahlaşma süreci; kavramın daha çok kesme manâsı ile ilgili olarak “bir şeyin kesik olması ya da bir şeyin bir tarafının kesik olması” (Efendioğlu, 2020: 30/395) anlamları ile bağlantılı olan “herhangi bir şeyden mahrum bırakılma” anlamında kullanılmıştır. (Mükbil, ts: 460-470).

İslam dinini tercih edip Allah Rasulü'nün (s.a.v.) bi'setine/tebliğine yetiştiği halde onu görmemek bir Müslüman için çok büyük bir mahrumiyettir. Belki bundan da daha büyük bir mahrumiyet vardır ki o da Ebu Cehil, Ümeyye b. Halef, Ebu Leheb vb. isimlerin Allah Rasulü 'nü dünyada görme, O'nun tebliğ dönemine yetişip ve Onunla arkadaşlık yapma şerefine/şansına sahip olmalarına rağmen iman etmeyip küfür üzere gitmek ise elbette mahrumiyetlerin en büyüğüdür. İşte dini istilahtaki kullanım daha çok bu anlam üzere inşa olmuştur. Dini istilahtaki kullanımlarda “Hz. Peygamber (s.a.s.) ile aynı zaman diliminde yaşamış olmasına rağmen onunla karşılaşmama ya da onunla Müslüman olarak karşılaşmama” öncülü muhadram kavramı için yapılan tanımların büyük bir kısmında yer alması da bunun göstergesidir.

3.2. Lügattaki İstilahlaşma Süreci

Lügattaki kullanım ve istilahlaşma süreci daha çok muhadram kelimesinin sözlük anlamlarından, hatta sözlüklerde yer alan bu anlamlardan ilkinin dikkate alınarak yapıldığı görülmektedir. (Zebîdî, ts: 32/115). Bununla beraber Muhadram kelimesinin zaman içinde yüklendiği yeni anlamlar ve anlam genişlemeleri de dikkate alınmıştır. (Mükbil, ts: 465-475). Aksi halde muhadram kelimesinin sadece sözlük manalarından ilki ya da bu anlamlardan sadece birkaç tanesi ile lügatteki istilahlaşma sürecinden geçtiğini vurgulamak vakaya uygun düşmemektedir. Ayrıca lügatteki istilahlaşma sürecinin bir diğer özelliği ise kavramın toplumsal boyutuna ya da din ile olan bağlantısından da ziyade kelimenin sözlük anlamına vurgu yapmasıdır.

3.2.1. Farklı İlim Dallarındaki İstilahlaşma Süreci

Farklı ilim dallarındaki istilahlaşma süreci; daha çok her bir ilim dalının muhadram kavramı için birer tanım yapmaya başlamaları sürecini içerir. İlim dalları muhadram kavramı için tanımları yaptıkları zaman kelimenin sözlük anlamlarından herhangi birisini dikkate almışlardır. Bundan dolayı kavram hakkında birbirinden farklı tanımlar ortaya çıkmıştır. Bu farklı tanımların doğal bir sonucu olarak da bazı isimlerin muhadram olup olmadıkları hakkında ihtilaflar meydana gelmiştir. Bazen aynı isim bir ilim dalına göre muhadram olarak kabul edilirken bir diğer ilim dalına göre muhadram kabul edilmemektedir. Bunun birçok misali vardır. Mesela Hâkim b. Hizâm, bu kişi lügat âlimlerine göre muhadramdandır fakat muhaddislere göre muhadramun sınıfına dâhil değildir.(Süyûfî, ts: 2/238). Hâkim b. Hizâm Mekke de dünyaya gelmiş ve Mekke'nin fethinde Müslüman olmuş, Mü'min olarak Hz. Peygamber'i (s.a.s.) görmüş daha sonra Medine de vefat etmiştir. Yüz yirmi yaşayan Hâkim b. Hizâm bu ömrünün yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını ise İslam döneminde geçirmiştir. Muhaddislere göre bu kişi sahâbedendir. Çünkü O Müslüman olarak Hz. Peygamber'i (s.a.s.) gördü fakat lügat ehline göre aynı şahıs muhadramdandır çünkü ömrünün yarısını İslami dönemde diğer yarısını ise cahiliye döneminde geçirmiştir. (Sarıçam, 1997: 15/187).

Farklı bilim dallarının muhadram kavramını kullanmaya başlayıp, kavram için tanımlar yapmaya başlamaları ile beraber kavram o bilim dallarında belli bir dönemi ya da bazı isimleri içine alacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Mesela; Muhaddisler tâbiun tabakasını kendi içinde de çeşitli tabakalara ayırırken bu tabakalardan birisi için

“muhadramlar tabakası” ismini kullanmaları, (Özek, 1967: 40-41) Edebiyat ehlinin Arap Şiirini çeşitli dönmelere ayırırken bu dönemlerden birisi için “muhadram şairler dönemi” diye bir isim kullanmaları,(Kayrevânî, 1981: 1/233) tarihçilerin kullanmış oldukları “Muhadramu’d-Devleteyn” (Cübürî, 1384: 59) vb. isimlendirmeler ya da dönemler artık o bilim dalına has olan özel bir bilgiyi ya da o ilim dalının belli bir dönemini ifade etmektedir.

3.2.2. Muhadramların Yaşamış oldukları Zaman Dilimi

Her bir ilim dalı Muhadram kavramı için birbirinde farklı tanımlar yapmışlardır. Yapılan bu tanımlarda ise muhadram olarak kabul edilen isimlerin tarihin hangi zaman aralığında yaşadıkları ile ilgili herhangi bir zaman birimi tayini yapılmamıştır. Tanımlarda ki zaman birimine/aralığına baktığımız da “ muhadramların hem cahiliye hem de Hz. Peygamber’in (s.a.s.) tebliğ dönemini idrak etmeleri gerektiği” şeklindeki öncülde bulmaktayız. Buna baktığımız zaman da tarihin oldukça geniş bir zaman aralığının kast edildiği anlaşılabilir. (Sehâvî, 1403: 3/160-164) Lügat âlimlerinin muhadramların ömürlerinin yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını ise İslami dönemde geçirmeleri gerektiği (Zebîdî, ts: 32/115) gibi bir tanım yapmaları ise ta’yin edilecek olan zaman diliminin daha da geriye götürmektedir. Burada dikkat edilecek bir diğer nokta ise cahiliye döneminin ne zaman sona erdiği. Farklı görüşler olsa da genel kabule göre cahiliye dönemi Mekke’nin fethi ile son erdiği şeklindedir. Zira fetih ile beraber tüm cahiliye adetleri son bulmuştur.(Uğur, ts: 27; İbnu’l-Acemi, ts: 49).

4. MUHADRAMLARIN NİSBET EDİLDİKLERİ TABAKALAR

Muhadram kavramının ıstılahı anlamlarından birisi de “herhangi bir şeyin durumunun tam olarak belli olmaması, durumun karışık olma halidir”. (İbn Manzûr, ts: 12/184-194; Uğur, ts: 26-27). İşte kavramın bu anlamı ile irtibatlı olarak muhadram olarak kabul edilen kişilerin tam olarak hangi sınıfa dâhil edileceği konusunda bir ittifakın olmamasıdır. Zira muhadramlar Allah Rasulü (s.a.v.) ile aynı zaman diliminde yaşayıp bi’set dönemine, risalet yıllarına idrak etmelerine rağmen onu görme şansını elde edememişler.(Efendioğlu, 2020: 30/393-394; Neysâbûrî, ts: 44-45). Burada net olmayan şu durum ortaya çıkmaktadır. Muhadramlar, sahâbe tanımında yer alan Allah Rasulü’nü (s.a.v.) görme ya da onu Müslüman olarak görme şartını yerine getiremedikleri için

durumları sahâbe için yapılan tanıma tam olarak uymadığı için sahâbeden farklılık arz ediyor¹ ve sahâbe neslinden kabul edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf meydana gelmiştir.² Yine onlar rislate döneminde yaşayıp bi'set dönemine şahitlik ettiklerinden dolayı da tâbiun³ neslinin elde edemediği bir ayrıcalığa da sahip olmuşlardır. Bundan dolayı durumları tâbiun neslinin durumundan farklılık arz ediyor.(Okıç, 1959: 75). Muhadramların bu özelliklerinden dolayı onların hangi tabakaya dâhil edilmeleri gerektiği konusunda ihtilaflar çıkmıştır.. Bu durumun doğal bir neticesi olarak da, hem muhadram kavramının tanımı, hem de muhadramların sahâbe tabakasına mı dâhil edileceği ya da tâbiun tabakasına mı dâhil edileceği veyahut sahâbe ile tâbiun tabakaları arasında müstakil bir tabaka mı oldukları konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

4.1. Muhadramları Sahâbe Tabakasına Dâhil Edenler

Sahâbe tabakasının tespiti için yazılan bazı tabakat kitaplarında muhadram olarak kabul edilen kimi isimlerin yer alması bu tabakat müelliflerinin muhadramunu sahâbe tabakasına dâhil ettikleri şeklinde bir yoruma kapı aralamaktadır. İbn Abdilberr'in (463) sahâbe tabakatına ait olan "el-İstiab" adlı eseri ile İbnü'l-Esir'in (630) aynı konu hakkındaki "Üsdü'l-Ğabe" adlı eserinde bu durum görülmektedir. İbn Hacer (852); sahâbe isimlerini tespit ederek, o isimleri bir araya getirmek için eser te'lif eden İbn Abdilberr, İbnü'l-Esir, vb. müelliflerin birçok muhadramın isimlerini de eserlerine almaları, kimileri tarafından "ismi geçen müellifler muhadramları sahâbe tabakasından kabul ettikleri için onları eserlerine almışlar" şeklinde bir iddialarının olduğunu söyler. (Askalânî, 1996: 152-155). Muhadram neslini tâbiun neslinin büyüklerinden kabul eden İbn Hacer; bu iddialara değinir ve İbn Abdilberr, İbnü'l-Esir gibi bu alanda müellifat sahibi olup bu konuda söz söyleme salahiyetine sahip olanlarında kendisi gibi düşündüklerini savunarak bu konuda farklı bir yoruma gidenlerin yanıldıklarını söyleyerek, onlara İbn Abdilberr'in dibacesinden alıntı yaparak cevap verir. "*Allah Rasulü (s.a.v.) ile aynı zaman diliminde yaşamış olan herkesi imkân dâhilinde bir araya*

¹ Sahâbe kavramının birbirinden farklı birçok tanımları yapılmış bu hakikatle birlikte, en cami şekliyle sahâbe, "*Hz. Peygamber (s.a.v.) ile mü'min olarak karşılaşan ve mü'min olarak vefat eden kimse*" şeklinde tanımlanabilir. (Aydınlı, 2006: 266).

² Sahâbe kavramının tanımı hakkında her bir ilim dalı ve hatta ilimde otorite kabul edilen birçok Âlim birbirinden farklı tanımlar yapmışlardır. Bu konuda hakkında detaylı bilgi için Bknz. (Efendioğlu, 2008: 35/ 491-500).

³ Tâbiün kavramı konusunda da nüans farkı ile olsa bile birbirinden farklı tanımlar yapılmıştır. Bu konu için Bknz: (Ulu, 2010: 39/).

getirmek gayesi ile eserimi kaleme aldım... ” (Nemri, 1995: 1/132). Sözleri ile eseri yazma amacını açıklamıştır. Aslında burada tarihin belli bir zaman aralığında hayatını sürdürmüş olan isimleri bir araya getirme gayesi daha öne çıkmaktadır. Yani zaman mefhumu dikkate alınarak yazılma gayesi daha belirgindir.

Fakat ortaya atılan ve başta İbn Hacer olmak üzere birçok kişi tarafından da eleştiri konusu yapılan bu teze destek olabilecek bir özellik de İbnu'l-Esir'in, sahâbe tabakatı için yazmış olduğu “Üsdü'l-Ğabe”adlı eserinde görülmektedir. Müellif dibacede; kendisinden önce sahâbeyi anlatan/tanıtan eserler kaleme alan birçok müellifin olduğunu fakat onlardan birçoğunun sahâbe olmayan isimleri de kitaplarında zikretmek suretiyle bu alan için yazılan eserlerin amacının dışına çıktığına, bunun birbirinden farklı belki de haklı gerekçelerinin olduğunu vurgulayarak (Cezeri, ts: 9/1-13) eserini kaleme alma amacını açıklamaya çalışmıştır. Kitabının bu özelliğine vurgu yapan Müellif aynı zamanda eserinde; Ahnef b. Kays, (Cezeri, ts: 1/68) Üveys el-Karn, (Cezeri, ts: 1/179). Esved b. Yezid, (Cezeri, ts: 1/68) vb. Muhadram olarak kabul edilen birçok isme de eserinde yer vermiştir. Buda ya müellifin muhadram neslini sahâbe tabakasından kabul etmiş ve onun için de bu isimleri eserine almış ya da eserin içeriği ile dibacesi birbiriyle uyumlu değildir.

4.2. Muhadramları Tâbiun Tabakasına Dâhil Edenler

Muhadramları tâbiun neslinden kabul etme görüşü daha baskındır ve aynı zamanda bu kahir ekseriyet tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca bu yaklaşım kabule daha şayandır. Zira muhadramundan olan Üveys el-Karn hakkında varid olan hadis-i şerifte Allah Rasulü (s.a.v.) Üveys'i tanıtırken ondan; “*Tabiun neslinin en hayırlısı Üveys el-Karn...*” (Hanbel, 1985: 1/1373) diye bahsetmiştir. Hadis metninde dikkat çeken kelime ise şüphesiz tâbiun kavramının geçmiş olmasıdır. Başta Hâkim en-Niysâburi, İbn Hacer, olmak üzere İslam ulemasının kahir ekseriyeti Muhadram neslini tâbiun neslinden kabul etmektedirler. (İbnu'l-Acemî, ts: 41). Muhadramları tâbiun tabakasından kabul edenlerin bir kısmı onları sadece tâbiun tabakasından sayarken (Neysâbûrî, ts: 44) diğer bir kısmı onları tâbiun neslinin büyüklerinden kabul ederek (Askalânî, ts: 152-155) onları ki'barü't-tabiin (tâbiun neslinin büyükleri) vasfı ile vasıflandırmaktadırlar.

4.3. Muhadramları Müstakil Bir Tabaka Olarak Kabul Edenler

Muhadramların hangi tabakaya dâhil oldukları konusunda tam bir ittifakın olduğunu söylememiz oldukça zorduk. Bu konuda kahir ekseriyet onları tâbiunun büyüklerinden kabul ederken, onları sahâbe ile tâbiun arasında müstakil bir tabaka olarak görenlerde vardır. (Useymîn, 2018: 22-24).

Bir kısım âlimler; Muhadramları ne sahâbe tabakasından ne de tâbiun tabakasından kabul eder. Aksine onları bu iki tabakadan ayrı ve müstakil bir grup olarak değerlendirirler. (İbnu'l-Acemi, ts: 42). Zira onların hem cahiliye dönemini ve hem de Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemine idrak etmişlerdir. Allah Rasülü 'nü (s.a.v.) görmedikleri için sahâbe neslinin sahibi oldukları bir özelliği barındırmadıkları için onlardan kabul edilmezler. Yine onlar risalet asrına idrak ettikleri içinde tâbiun neslinde olmayan bir özelliği barındırdıkları içinde onlardan farklılık arz ederler. Netice itibarı ile onlar sahâbe ve tâbiun neslinden farklı olarak her ikisi arasında müstakil bir sınıftırlar. (Aliyyu'l-Kârî, 1014: 597; Uğur, ts: 26).

4.3.1. Tâbiun Tabakaları

Tâbiun çok kısa bir zaman diliminde bile ashâb-ı kiram ile bir arada bulunup onlarla görüşme imkânına sahip olan kimselerdir. Sahâbe ile bir arada bulunma süresinin miktarı hakkında tartışma olsa da genel kabul sahâbe ile kısa bir zaman diliminde bir arada bulunmanın yeterli olacağı şeklindeki görüş daha kabul görmüştür. (Özek, ts: 39-42).

Tâbiun neslinin ise kendi arasında kaç tabaka olduğu hakkında ise birbirinden farklı görüşler vardır. Kimileri sahâbe ile bir arada bulunma konusunda tamamının eşit olduğunu dolayısıyla tâbiun neslinin tamamının bir tek tabaka olduğunu kabul söylerken, kimileri ise bazı kıstasları kale alarak tâbiun neslini de kendi arasında birden fazla tabakaya ayırmışlardır. Bu tabaklara ayırma rakamları ise birden on beşe kadar birbirinden farklı rakamlar telaffuz edilmiştir. (Özek, ts: 41).

Tâbiun neslini üçlü bir taksime tabii tutan bir taksim şekli ise şöyledir.

Birincisi; Sahâbeden olan aşare-i Mübeşşerenin birçoğu ile görüşme fırsatını elde edip onlardan rivayette bulunanlardır. Bunlar aynı zamanda tâbiun neslinin içinde de önemli bir tabakadırlar. Said el-Müseyyeb, Kays b. Ebi Hazm, Ebu Vâil,

İkincisi; Muhadramlardır. Bunlar hem cahiliye dönemini hem de İslam dönemini idrak etmelerine rağmen Mümin olarak Allah Rasulü ile karşılaşmayan kimselerdir. Üveys el-KarnNecaşi, Şureyh, Esved b. Yezid gibi kimselerdir.

Üçüncüsü; Allah Rasulü zamanında dünyaya gelmesine rağmen onunla bir araya gelme fırsatını elde edemeyen kimselerdir. Muhammed b. Ebubekr, Ebu Ümâme gibi olanlardır. (Özek, ts: 40-41).

Tâbiun neslini kendi içinde tabaklara ayıran bu tasniflerde dikkat çeken en önemli nokta kuşkusuz muhadramlardır. Zira burada muhadramlar tâbiun neslinin içinde müstakil bir sınıf kabul edilmişlerdir. Çünkü muhadramların durumu tâbiun için yapılan tanımdan farklılık arz etmektedir. Asr-ı saadet/bi'set/risalet/tebliğ dönemini idrak etmiş olmaları onları tâbiundan ayırmaktadır. Belki yaş itibarı ile ya da derece itibarı ile bakıldığı zaman da kibârû't-tâbin diyebileceğimiz tâbiun neslinin büyükleri ve onların seçilmişleridir.

Birçok bilim dalında Muhadram kavramı için tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlar bazen birbirine çok yakın iken bazen de birbirinden çok farklıdır. Hatta bazen aynı âlimin muhadram kavramı için birden fazla tanımı bile olabilmektedir. (Neysâburî, ts: 44). Bu tanımların birbirinden farklı olması, bazı isimlerin muhadramdan olup olmadıkları neticesini getirdiği gibi muhadramların hangi tabakaya dâhil edilecekleri konusunda da görüş ayrılıklarını beraberinde getirmiştir. Bu bölümde imkânlar ölçüsünde bilim dallarının muhadram kavramı için yapmış oldukları tanımları bir araya getirmeye çalıştık. Böylece ilim alanlarının muhadram tanımlarını bir arada görme fırsatını elde ettiğimiz gibi bu tanımları birbirleriyle mukayese ederek muhadram kavramı tanımının sınırlarını tespit etmeye çalışacağız.

5. İlim Dallarına Göre Muhadram Tanımları

5.1. Lügat Âlimlerinin Muhadram Tanımları

Lügat âlimleri daha çok kelimenin sözlük anlamına bakarak Muhadram kavramı için tanım yapma yolunu tercih etmişler. Muhadram kavramının sözlük anlamı ise; “karışma, kesme, çokluk, henüz sünnet olmamış insan, kendisi siyah olduğu halde babası beyaz kimse, melez, tatlı mı acı mı olduğu tam olarak bilinmeyen su, nesebi karışık olan insan, çokluk, kesme ve karıştırma gibi anlamlara gelir. (Uğur, ts: 26). “الخصرمة” kelimesi develer için kullanıldığı zaman o devenin kulağının yarısının kesik

olduğu manâsına gelir. (Mursî, ts: 5/329). Lügat âlimlerinin muhadram tanımında “ömrünün yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını ise İslami dönemde geçirmiş olma” öncülü muhadram kelimesinin bu anlamından ileri gelmesi imkân dâhilindedir.

Lügat âlimlerinin Muhadram tanımları ise şöyledir; “Ömrünün yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını ise ister sahabeye idrak etsin ister sahabeye idrak etmesin İslami dönemde geçiren kimselere” denir. (Zebîdî, ts: 32/115; Uğur, ts: 26).

Lügat âlimlerinden el-Mursî'nin muhadram tanımı şöyledir: “Ömrünün yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını da İslami dönemde geçiren kimselere muhadram adı verilir.” (Mursî, ts: 5/329).

Lügat âlimlerinden es-Sıhah'ın Müellif'i Cevheriye göre Muhadram tanımı şöyledir: “Muhadram; hem Cahiliye hem de İslami önemi idrak eden şairledir” (Cevherî, ts: 5/192). Tabi bu tanım daha çok edebiyat ehlinin yapmış oldukları tanım gibidir.

Muhadram kelimesi “*خضمة اذن الابل*” terkibi devenin kulağının kesik olması anlamındadır. Aslında develerin kulaklarının kesilmesi âdeti bir cahiliye âdetiydi. Allah Rasulü ise bu cahiliye âdetini tam olarak ortadan kaldırarak yasaklama yoluna gitmemiş ama develerin kulaklarının cahiliye dönemindekinden daha farklı bir yerden ve farklı bir şekilde kesilmesini emretmiştir. Netice itibarıyla iki farklı kulak kesme şekli ortaya çıktı. Bu anlama göre “Muhadram kişi” her iki âdeti de gören ya da her iki âdete yetişen kişidir. Ya da küfürden koparak/uzaklaşarak İslam dinini tercih ederek onu kabul ederek Müslüman olmuş kişi anlamındadır. (Zebîdî, ts: 32/110-115; İbn Kuteybe, ts: 570-575).

Lügat âlimlerin muhadram tanımı daha çok kelimenin sözlük/lügat manâsı ile irtibatlıdır. Bundan dolayı her iki döneme idrak eden, her iki dönemde de yaşayan kimseler muhadram olarak isimlendirilmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ile sohbeti ya da Müslüman olarak onunla karşılaşmak şart koşulmamış ve sadece ömrünün yarısını İslami dönemde diğer yarısını da cahiliye döneminde geçirmiş olma öncülü yer almaktadır.

5.2. Muhaddislerin Muhadram Tanımları

Muhaddisler'in muhadram kavramı için yapmış oldukları tanımın sınırlarını tam olarak tespit edebilmek için hadis âlimlerinin bu kavram için yapmış oldukları tanımlara bakmak yerinde olacaktır. Zira birçok müellif muhadram kavramı için

tanımlar yapmışlar, bu tanımlar birbirinden farklıdır. Hatta bazen aynı âlim muhadram kavramı için birden fazla tanım bile yapmıştır.

5.2.1. Mütেকaddimuna Göre Muhadram Tanımları

5.2.1.1. İbn Kuteybe'nin (276/889) Muhadram Tanımı

Muhadram; “Yaşlılık çağında İslam dininin tebliğine ulaşmış ama Allah Rasulü henüz hayattayken iman etmeyip ancak onun vefatından sonra iman eden Müslümanlara verilen bir isimdir.” (Sehâvî, ts: 3/163) İbn Kuteybe'nin bu tanımına göre Hz. Ebubekir'in hilafet görevini sürdürdüğü zaman diliminde İslam dinini tercih eden Cübeyr b. Nüfeyr muhadram olan isimlerdendir. (Sehâvî, ts: 3/162-163)

5.2.1.2. Hâkim en-Neysâbûrî'nin (405/1014) Muhadram Tanımı

Muhadramlar tâbiun nesline tabii olup hem cahiliye dönemine hem de Allah Rasulü'nün tebliğ dönemine idrak ettiği halde Allah Rasulü ile görüşemeyen kimselerdir. Bu tanıma göre Ebu Reça el-Â'tari, Ebu Vâil el-Esedî, Süveyd bin Ğafle, Osman en-Nehdi bu ve buna benzer tâbiundan olan isimler muhadram neslinden kabul edilmişlerdendir. (Neysâbûrî, ts: 44).

5.2.2. Mütêâhiruna Göre Muhadram Tanımları

5.2.2.1. İbnu's-Salâh'ın (643/1245) Muhadram Tanımı

Muhadramlar; “tâbiun neslinden olup hem cahiliye dönemini hem de Allah Rasulü'nün hayatta olduğu döneme mülaki olup aynı zamanda Müslüman olup ama Allah Rasulü ile görüşme imkânı olmayan kimselerdir” şeklindedir. (Şehrezûrî, 2011: 210-211).

5.2.2.2. es-Sehâvî'nin (902/1496) Muhadram Tanımı

“Muhadramlar, ister Allah Rasulü'nün risaletinden önce olsun ister risaleten sonra olsun, ister yaş olarak büyük olsun ister küçük olsun hem cahiliye dönemine hem de Allah Rasulü'nün hayatına idrak edip bi'setten sonra Allah Rasulü ile karşılaşmayan ya da bi'setten sonra onunla Müslüman olarak karşılaşmayan ve İslam dinini ya Allah Rasulü hayattayken ya da vefat ettikten sonra İslam dinini tercih eden kimselerdir.” (Sehâvî, ts: 3/160-164).

5.2.2.3. Süyûtî'nin (911/1505) Muhadram Tanımı

Muhadramlar; “hem cahiliye dönemine hem de Allah Rasulü ’nün hayatına idrak eden ve İslam dinini de tercih eden ama onunla karşılaşmayan kimselerdir.” (Süyûtî, ts: 2/137-239).

5.2.2.4. İbn Hacer Âskalani'nin (852/1448) Muhadram Tanımı

“Muhadramlar; hem cahiliye dönemine hem de Allah Rasulü'nün tebliğ dönemine idrak ettiği halde Müslüman olan ama onu görmeyen kimselerdir.” (Askalânî, 1422: 143-143).

5.2.2.5. Aliyyü'l-Kârî'ye (1014/1605) Göre Muhadram Tanımı

Onun tanımını İbn Hacer'in Nühbetü'l-Fiker adlı eserinin şerhi olan Şerhu Nühbetü'l-Fiker adlı eserinde görmekteyiz. İbn Hacer'in; (Askalânî, ts: 240) tanımını verdikten sonra şu açıklamaları da yapmaktadır. “Muhadram; ister büyük olsun ister küçük olsun hem cahiliye dönemini idrak eden hem de İslami döneme yetişen ister Allah Rasulü ’nün hayatta olduğu dönem de olsun isterse de onun vefatından sonra olsun İslam dinini tercih eden ama Allah Rasulü ’nü göremeyen kimselerdir.” (Aliyyu'l-Kâri, ts: 597).

5.2.3. Son Dönemlerdeki Eserlerde Yer Alan Tanımlar

Klasik kaynaklarda yapılan bu tanımlara baktıktan sonra konunun daha da görünür olabilmesi için günümüzde kaleme alınmış bazı eserlerdeki muhadram kavramları tanımlarına bakmak gerektiğine inanıyoruz.

5.2.3.1. Ahmed Muhammed Şakir'in (1957) Muhadram Tanımı

“Allah Rasulü daha hayattayken (onun tebliğ dönemine yetişen) yaşayıp, İslam dinini de tercih eden ama onu göremeyen kimselerdir.” (Şakir, 1996: 525).

5.2.3.2. Ahmed Naîm'in (1934) Muhadram Tanımı

“Muhadramlar; hem zamanı cahiliyeti hem de zamanı saâdet-Nişan-ı Nübüvvet-i idrak edip de Nebiyy-i Ekrem Efendimiz'i görmek şerefine nail olmaksızın ni'met'i İslam ve imana mazhar olmuş olanlara verilen bir isimdir.” (Naim, 1976: 1/32).

5.2.3.3. Talat Koçyiğit'in (2011) Muhadram Tanımı

“Muhadramlar; cahiliye dönemini yaşayan aynı zamanda Allah Rasulü'nün dönemini de idrak etmiş olduğu halde Hz. Peygamber (s.a.s.) ile sohbeti bulunmayan Müslümanlardır.” (Koçyiğit, 2008: 175).

5.2.3.4. Ahmet Yaman'ın Muhadram Tanımı

“Muhadramlar; Hz. Peygamber (s.a.s.) henüz hayattayken İslam dinini tercih etmiş ama onu görme fırsatını bulamamış kimselerdir. Bunlar tâbiun neslinden sayılmakta, henüz İslam dini tebliğ edilmeden önce dünyaya gelmiş, İslam dininin tebliği başlayınca da İslam dinini tercih etmiş lakin Allah Rasulü ile görüşebilme imkânına kavuşmamış olan Müslümanlardır.” (Yücel, 2017: 134).

5.2.3.5. İsmail Lütfi Çakan'ın Muhadram Tanımı

“Muhadramlar; hem cahiliye dönemini hem de Allah Rasulü'nün dönemini idrak eden ve İslam dinini tercih etmiş olduğu halde Hz. Peygamber (s.a.s.) ile görüşme fırsatını da elde edemeyip fakat sahâbe ile görüşen kimselerdir.” (Çakan, 2008: 284).

5.2.3.6. Mücteba Uğur'un Muhadram Tanım

“Muhadramlar; Hem cahiliye adı verilen İslam öncesi dönemde hem de Allah Rasulü'nün zamanında yaşayan ama onu görebilme fırsatını elde edemeyen kimseler için muhaddisler muhadram tabirini kullanmışlardır.” (Uğur, ts: 25-28).

5.2.3.7. Abdullah Aydın'ın Muhadram Tanımı

“Muhadramlar; Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tebliğ döneminde İslam dinini tercih ettiği halde onu görme fırsatını bulamamış olan kimselerdir.” (Aydın, 2009: 204).

5.2.3.8. Mehmet Efendioğlu'nun Muhadram Tanımı

“Muhadram; Hem cahiliye devrinde hem de İslami dönemde yaşamış Hz. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken veya vefatından sonra Müslüman olmuş ancak onu mü'min olarak görememiş kimseyi ifade eder.” (Efendioğlu, 2020: 30/395-396).

Muhaddislerin, muhadram kavramı için yapmış oldukları bu tanımlara baktığımız zaman şunları söylemek mümkündür.

Öncelikle bu tanımların tamamına yakınında şu ortak olan noktalar göze çarpmaktadır.

1-Muhadram olarak isimlendirilen şahısların cahiliye dönemi adı verilen İslam öncesi dönemi idrak etmiş olmaları

2-İslam öncesi dönemi idrak eden bu kimselerin aynı zamanda Hz. Peygamberin (s.a.s.) tebliğ dönemini de idrak etmiş olmaları

3-Bu kişilerin İslam dinini tercih etmiş olmaları

Bu üç nokta tanımların büyük bir kısmı ittifak halindedir. Fakat bunların dışında kalan bazı noktalarda ise bu tanımlar ya ihtilaf etmiş ya bazı konularla ilgili net bir ifade kullanılmamış veyahut da tanımın cami olması için gerekli olan kimi konulara ise hiç değinilmemiş. Bunlardan birkaç tanesi ise şöyledir.

1-Muhadramların İslam dinini tercih ettikleri zaman dilimi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olduğu zaman dilimi olma zorunluluğu var mıdır?

2-Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatından sonra Müslüman olanlar Muhadramlar sınıfına dâhil midirler?

3-Hz. Peygamber (s.a.s) ile gayri Müslim olduğu halde karşılaşmış ve daha sonra İslam dinini tercih edenlerde Hz. Peygamber'i (s.a.s.) hiç görmemiş birisi gibi midir?

4-Muhadramlar hangi tabakaya dâhildir?

5-Sahâbe, tâbiun, tebi't-tâbiun tabakaları için tarihin belli bir zaman aralığı tayin edildiği halde Muhadramlar içinde böyle bir zaman aralığı var mıdır?

Yine de bütün bu tanımların içinde en cami olan Sehâvi'nin yapmış olduğu tanımdır. Zira tanımın çerçevesi mümkün mertebe geniş tutulmuş, diğer birçok tanımda net olarak yer almayan bazı konular net bir şekilde ortaya konmuştur. Sehâvi'nin tanımından sonraki bir diğer cami olan tanım ise Hâkim en-Neysaburi'nin ve Aliyyü'l-Kâri'nin tanımıdır. Hâkim; öncelikle muhadramların tâbiun neslinden olduğunu vurgulayarak diğer birçok tanımda yer almayan bir özelliği açıklığa kavuşturmuştur. Aliyyü'l-Kâri ise tanımının merkezine İbn Hacer'in tanımını alıp

ona da kendince eksik gördüklerini ekleyerek tanımını daha da kapsayıcı bir hale getirmiştir.

Son dönemde yaşayan muhaddislerin yapmış oldukları tanımlar ise klasik Ulemanın yapmış oldukları tanımlara göre çok daha kısa ve muhadram kavramının sınırlarını tam olarak tayin etmiyor. Bunun belki birbirinden farklı birçok sebebi olabilir. Kavramı mümkün merteye ifade edecek özlü bir tanım ortaya koymak ya da kavram hakkında bilgi edinecek kişinin o kavramı kolayca hıfz etmesini sağlama ya da günümüz eğitim metodunun istediği az ve öz bir tanım yapma ihtiyacından kaynaklanıyor olabilir. Ama netice de bu tanımların birçoğu efradına camii, ağıyarına ma'i olması gereken bir tanım ortaya konmamıştır. Bu tanımların içinden de en kapsayıcı olan ise; Prof. Dr. Ahmet Yaman'ın yapmış olduğu tanımıdır. Zira burada muhadramların tâbiun neslinden olduğuna vurgu yapılmış, hem cahiliye hem de İslam dönemini idrak etmeleri gerektiği ve Hz. Peygamber (s.a.s.) daha hayattayken iman etmiş olması gerektiği gibi noktalar açıklığa kavuşmuştur.

Bütün bunlardan sonra belki muhadram kavramı için şöyle bir tanım yapmak mümkündür. "Muhadramlar; Hem cahiliye dönemini hem de Hz Peygamberin (s.a.s.) tebliğ dönemini idrak eden, Allah Rasulü ile ya hiç karşılaşmamış ya da onunla Müslüman olarak karşılaşmamış, Hz. Peygamber (s.a.s.) daha hayattayken ya da onun vefatından sonra Müslüman olmuş ve tâbiun neslinin büyüklerinden kabul edilen kişilerdir."

Böyle bir tanımda muhadramların, her iki döneme kavuşmuş ama Hz. Peygamber'i (s.a.s.) Müslüman olarak görme imkânını elde edememiş, ya Hz. Peygamber (s.a.s.) daha hayattayken ya da vefat ettikten sonra İslam dinini tercih eden ve tâbiun neslinin büyükleri olarak kabul edildiklerine vurgu yapılmış olmaktadır.

Muhaddisler ile ehli lügatin Muhadram tanımlarını mukayese ettiğimiz zaman şunları söylemek mümkündür.

1-Her iki grubunda kelimenin lügevî/sözlük manalarında ittifak etmişlerdir. Buna göre kelimenin sözlük anlamı çokluk, bir tarafın kesik olması, durumun tam belli olmaması, karışma, karıştırma vb. Bununla birlikte kavramın ıstılahi manâsında ihtilaf etmişlerdir.

2-Muhaddislerin Muhadram tanımında şunları görmekteyiz.

a)-Allah Resulü ile birlikte aynı zaman diliminde yaşamak

b)- Müslüman olması

c)- Allah Resulü ile sohbet etme imkânına kavuşmamış olmak

3-Lügat Âlimlerinin tanımında ise dikkat çeken en önemli nokta kişinin Müslüman olmasının şart olmamasıdır. Tanımda daha dikkat çeken ise kavramın “karışma ve karıştırma” manâsıdır. Zira tanımda kişinin mutlak olarak her iki döneme de yetişmesi/idrak etmesi onun muhadram olarak isimlendirilmesi için yegâne şarttır. Kişinin İslam dinini tercih etmesi ise şart değildir.

Birbirinden farkı olan bu iki tanımın tabii bir sonucu olarak bazı şahısların muhadram olup olmaması konusunda ihtilaflar çıkmış ve netice itibarıyla bazı kimselerin durumu açıklığa kavuşmamıştır. Mesela Beşir bin Amr bu şahıs muhaddislere göre muhadram olanlardan birisidir. Ama Ehl-i lügata göre bu şahıs muhadramlardan değildir. Çünkü Beşir bin Amr hicretten sonra -Mekke'nin fethinden önce- dünyaya gelmiştir. (Süyûti, ts: 2/238). Cahiliye dönemi ise genel kabule göre Mekke'nin fethi ile sona ermiştir. Zira Arapların kahir ekseriyeti Mekke'nin fethinden sonra İslam dinini tercih ederek Müslüman olmuşlardır. Dolayısıyla cahiliye adetleri inkıtaa uğramış ve cahiliye diye bir şey kalmadığından dolayı cahiliye devri kapanmıştır. (Uğur, ts: 27). Allah Resulü (s.a.v.) ile sohbeti de olmamış dolayısı ile muhaddislerin tanımına uyduğu için bu Beşir b. Amr muhadramlardandır. Ama dilcilerin tanımında ki ömrünün yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını ise İslam döneminde geçirme ön koşulunu barındırmadığından dolayı muhadram olma şartını barındırmamış olan bu şahıs muhadramundan değildir. Bir başka örnek ise Hâkim bin Hizâm'dır. Bu şahıs Ehl-i lügata göre muhadramlardandır ama Ehl-i hadise göre muhadramlardan değildir. (Süyûti, ts: 2/238). Zira Hâkim bin Hizâm yüz yirmi yıl yaşamış. Mekke de dünya ya gelmiş Medine de vefat etmiştir. Yüz yirmi yıllık ömrünün altmış yılını cahiliye döneminde geçirmiş diğer yarısını ise İslam döneminde geçirmiştir. Mekke'nin fethi günü İslam Dinini tercih etmiş ve Hz. Peygamber'i (s.a.s.) Müslüman olarak gördüğü için de sahâbedendir. (Sarıçam, 1997: 15/187). Aynı hüküm Hasan bin Sabit için de geçerli Ehli Hadise göre muhadramundan değildir zira Allah Resulü ile sohbeti olmuş ve sahâbedendir. Ama Ehl-i Lügata göre Hasan bin Sabit

muhadramundandır. Zira o yüz yirmi olan ömrünün yarısını cahiliye döneminde diğer yarısını da İslam döneminde geçirmiştir. (Süyûtî, ts: 2/324-326)

5.2.4. Edebiyat Ehlinin Muhadram Tanımları

Arap edebiyatında şiir, kaside adı verilen biçimde/tarzda yazılmaktadır. Edebiyattaki bu nazm biçimi genelde üç ana bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde daha çok Arapların sosyal hayatında önemli bir yeri olan göçebe hayatının işaretleri/izleri/imleri, yine çöldeki hayatın adeta vazgeçilmezi olan develer ile hemen hemen her kültürde varlığına rastlanılan sevgiliye özlem yer almaktadır. İkinci bölümde ise; çöldeki hayatın tabii bir gereği olan yolculuklar, bu yolculuk esnasındaki sıkıntılar, ayrıca çöl hayatının vazgeçilmez unsurlarından olan yırtıcı/vahşi hayvanlar ile insanın davranışları ve karakterinin üzerinde önemli bir tesiri bulunan çevre tasvirleri yer almaktadır. Üçüncü ve son bölüm de ise; kasidenin asıl konusunu meydana getiren, övgü, yergi, hiciv etme, nükteli sözler söyleme, övünme, latife yapma, kınama, yerme ve kişinin yapmış olduğu kahramanlıkları dile getirilir. (Çetin, 1973: 72).

Daha çok vezin ve kafiye biçiminde söylenen Arap edebiyatı şiiri temaları ve şiirin söyleniş amacına göre de farklılık göstermektedir. Şiirlerin teması daha çok; kişi ya da toplumu övme, yerme, sevgi, sevgiliye duyulan özlem, tasvirler, sitem, itiraz, ahlaki erdemler, kahramanlıklar ve din olmak üzere birbirinden farklı ve birçok konuyu içermektedir. (Kayrevânî, ts: 1/246-252).

Ayrıca Arap edebiyatındaki şiirler, ilk dönemden günümüze gelinceye kadar ki zaman dilimi dikkate alınarak kendi içinde farklı dönemlere ayrılmıştır.

Klasik olan bir sınıflandırmaya göre Arap edebiyatında şairler, dört döneme ayrılmışlardır. Bunlar da Cahiliye şairleri, Muhadram olan şairler, İslami döneme ait olan şairler ve Muvelledun (Modern/Çağdaş) olan şairler. (Çetin, ts: 4-10; Kayrevânî, ts: 1/233).

Arap edebiyatında ki Şairlerin tabii tutuldukları bir diğer sınıflandırma şekli ise şöyledir;

1-Cahiliyün: bunlar henüz Allah Rasulü 'ne risalet verilmeden önce yaşamış olan önemli şairlerdir. İmiru'l-Kays, Züheyr bin Ebi Selma, Nabiğa vb.

2-Muhadramun: Hem cahiliye hem de İslami döneme idrak edenlerdir, Hasan, Lebid, vb.

3-Mutekaddimun: İslam dinini kabul edip Arap edebiyatında söz söyleme salahiyetine sahip olan önemli şairlerdir. Ferazdak ve Cerir vb.

4-Muhaddisun: Buhteri ve Ebi Temam vb. (Süyûtî, 2005: 1/456).

Nüans farkı ile bile birbirinden farklı olan bu iki sınıflandırma şeklinde ki ilk üç döneme ait olan şairlere ayrıca Kudame adı da verilmektedir. Yine bunlardan ikinci grupta yer alan ve "Muhadram şairler dönemi" diye adlandırılan dönem aynı zaman da Allah Rasulü'nün de yaşadığı zaman dilimine denk gelmektedir. Bu dönemin ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği konusu ile bu grupta yer alan şairlerin özelliklerinin neler olduğu konusu ise hep tartışma konusu olmuştur.

Bir edebiyat ıstılahı olarak kullanılan "Muhadram şairler" terkininde yer alan Muhadram kavramı için edebiyat alanında birbirinden farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan birisi şöyledir: "Hem İslam dönemini hem de Cahiliye dönemini görüp mutlak olarak bu her iki dönemde de yaşamış olan şairler, Muhadram şairlerdir." (Çetin, ts: 6; Kayrevânî, ts: 1/234; Süyûtî, 1998: 2/296).

Sıhah'ın Müellif'i İmam Cevheri'nin Muhadram şairler için yapmış olduğu tanımı ise şöyledir: "Hem İslami dönemi hem de cahiliye dönemini idrak eden şairlere muhadram şairler denir." (Cevheri, 1990: 5/192).

Edebiyat ehlinin muhadram tanımlarından bir diğeri de; "Muhadram şairler; hem cahiliye hem de İslami döneme yetişip her iki döneme de tanıklık eden şairlerdir" şeklindedir. (Cevheri, 1990: 5/192-196).

Süyûtî'nin (ö.911/1505) "Muhadram şairler" için yapmış olduğu tanım ise şöyledir: "Muhadram şairler; Cahiliye döneminde şiir söyleyen ve daha sonra İslam dönemine yetişen şairlerdir." (Süyûtî, ts: 2/236).

Bu tanımlar hakkında şunları söylemek mümkündür. Bu tanımlara göre, mutlak olarak her iki zaman diliminde de yaşamış olan her bir şair Müslüman olsun ya da olmasın Muhadram şairlerdendir.

Ayrıca İbn Reşik 'in (ö.463/1070) “Muhadram şairler” tanımını ise şöyledir: “Muhadram şairler; İslam dinini tercih ederek Müslüman olması ancak Allah Rasulü'nün vefatından sonraya kalandır. (Kayrevânî, ts: 1/234).

Muhadram şairler için yapılan bir diğer tanıma ise şöyledir: “Muhadram şairler”; “cahiliye döneminde zemmedilen kötü örf, adet ve ahlakı bırakarak İslam dininin övmüş olduğu güzel hasletler ile ahlaklananlar veya Allah'a eş ve ortak koşmayı bırakarak veyahut da Allah'ı inkâr etmeyi terk ederek İslam dinini tercih eden şairler, Muhadram şairlerdir.” (Süyûtî, ts. 2/296-300).

Bu iki tanımda dikkat çeken en önemli ortak nokta ise; İslam dinine girmiş olma şartının olmasıdır. “Muhadram şairler” hakkında yapılan bu iki tanım onlar hakkında yapılan diğer tanımlardan farklıdır. Zira diğer tanımlarda kişinin İslam dinini tercih etmek gibi bir öncül bulunmazken bu iki tanımda kişinin muhadram şairlerden olabilmesi için Müslüman olması şart koşulmuştur.

Muhadram olarak isimlendirilen/nitelendirilen şairlere baktığımız zaman, hem İslam dönemini hem de cahiliye dönemini görmüş olan birçok şairin Muhadram şairlerden kabul edilmediklerini görmekteyiz. Mesela Varaka b. Nevfel (Hanif dinine mensup olup, Allah Rasulü henüz Medine'ye hicret etmeden önce vefat ettiği kabul edilir). Meymun b. Kays el-A'sa (İslam dinini kabul etmeyip şirk üzere ölmüştür,). Ümeyye b. Salt (aynı şekilde Hanif dinine tabii olduğu kabul edilir, ö.8/ 629). Ka'b b. Eşref (bu şair Yahudi dinine tabii), bunlar ve benzeri birçok şairin isimleri yer almamaktadır. (Gürkan ts. 6/5-23).

Edebiyat ehlinin yapmış oldukları muhadram tanımları hakkında Kısaca Şunlar söylememiz mümkündür. Tanımı şairlerle sınırlı kalmıştır. “Muhadram şairler dönemi” diye edebiyatta belli bir döneme adı olarak kullanmışlar. Onlar tanımlarına sadece şairleri dâhil ederek şairlerin dışında edebiyat ile uğraşan yazarlar, çizerler, kâtipler ve bunların dışında kalanlar Edebiyat ehlinin tarifleri içinde kendilerine yer bulamamışlar.

5.2.5. Müfessirlerin Muhadram Tanımları

Müfessirlerin yapmış oldukları muhadram tanımlarından birisi şöyledir. “Muhadram; hem cahiliye dönemini hem de Allah Rasulü'nün bi'set/risalet dönemini idrak edip ama

onunla görüşme imkânını elde edemeyen kimselerdir.” Muhadram kişi sanki bir tarafı kesilmiş olan adam anlamındadır. Bu isim onun Allah Rasulü ’nü görerek sahâbe olma imkânı olmasına rağmen bu imkâna ulaşamadığı için onun bu tarafı kesilmiş gibi demektir. (Kurtubi, 2003: 8/235-245).

Müfessirlerin bu tanımı hakkında şunları söylemek mümkündür.

1-Muhadramların hem cahiliye hem de İslam dönemini idrak etmiş olmaları,

2-Allah Rasulü ’nü görme imkânına sahip olmalarına rağmen bu imkândan mahrum kalmaları,

3-Muahdramlar sahâbe tabakasına dâhil değildirler

Aslında bu tanım Muhadramlar için yapılan ve genel kabul gören tanıma çok yakın bir tanımdır. Genel kabul gören tanıma yapılan itirazlar ya da eklemeler bu tanım içinde geçerli. Öncelikle bu tanımda kapalı olan birkaç kapalı nokta vardır ki; şunlardır. Bu kimselerin Allah Rasulü henüz hayatta iken iman etmeleri şart mıdır? Allah Rasulü vefat ettikten sonra iman edenler bu sınıfa dâhil mi değil mi? Yine Allah Rasulü ’nü henüz iman etmeden gören onunla karşılaşan fakat Allah Rasulü hayatta iken ona iman etmeyip fakat onun vefatından sonra iman edenler de muhadram nesline dâhil midir, değil midir? İşte tanımda bu ve buna benzer birden çok sorunun cevabı net olarak konmamıştır. Belki bazı yorumlar ile bu sorulara yaklaşık cevaplar verilse de bu yine de içinde olasılıkları barındıracağından hiç kuşku yoktur.

Müfessirlerin yapmış oldukları tanım her ne kadar bazı kapalılıkları barındırmış olsa da şu tartışmalı konuyu açıkça ortaya koymuş olması da son derece önemlidir. O da muhadramların hangi tabakaya dâhil edilecekleri konusundaki tartışmadır. Onlar sahâbe tabakasından mı, tâbiun tabakasından mı, yoksa her iki tabakadan da farklı müstakil bir tabaka mı oldukları konusundaki ihtilafıdır. Tanım muhadramların tâbiun tabakasından olduğunu beyan ederek muhadramların tâbiun tabakasından olduğu şeklindeki genel kabulü müfessirlerinde dâhil olduğu sonucunu vermektedir. Dolayısıyla muhadramların sahâbe tabakasından değil de tâbiun tabakasına dâhil edilmeleri ama tâbiunun da büyükleridir (kibarü't-tâbiun) savına kuvvet kazandırmaktadır.

5.2.6. Kıraat İmamlarının Muhadram Tanımları

Kıraat imamlarının yapmış oldukları muhadram tanım ise şöyledir; “Muhadramlar tâbiun neslinin büyüklerinden olup; hem İslam dönemini hem de cahiliye dönemini idrak edip Allah Rasulü'nün tebliğ dönemine yetiştiği halde onu göreme fırsatı bulamayan kimselerdir.” (Şâtıbî, ts: 256).

Kıraat imamlarının yapmış oldukları bu tanımın en belirgin ve dikkat çeken özelliği muhadramları tâbiun tabakasına dâhil etmeleridir. Bu konuda açık bir ifadenin kullanılması son derece önemlidir. Kimi tanımlarda bazı özelliklerin serdedilmemeleri ya da kullanılan kelimelerin kapalı olması o konuda farklı yorumların yapılmasına zemin hazırlamaktadır. Fakat bu tanımda “Muhadramlar tâbiun neslinin büyüklerindedir” gibi bir ifadenin varlığı “muhadramların hangi tabakaya dâhil oldukları konusunda var olan ihtilafta” görüş net bir biçimde ortaya konmuştur. Bu tavır aynı zamanda “muhadramlar tâbiun nesline dâhildir” şeklindeki kahir ekseriyetin kabul ettiği görüşede uygun düşmektedir.

5.2.7. Fukahanın Muhadram Tanımları

Fukaha'nın muhadram tanımına bakıldığı zaman, Prof. Dr. Mehmet Erdoğan'ın “Fıkıh ve Hukuk Terimleri” adlı eserinde muhadram kavramı için şöyle bir tanım yaptığı görülmektedir: “Hem Cahiliye hem de İslam dönemini gören, ancak Allah Rasulü 'nü görme şerefine eremeyen kimse; Üveysu'l- Karânî⁴ gibi.”(Erdoğan, 2015: 389).

Diyanet İşleri Başkanlığının yayınlamış olduğu “Dini Kavramlar Sözlüğün” de eseri hazırlayan komisyon üyelerinden ve muhadram kavramı maddesini yazan olan Dr. Ahmet Gelişgen'in muhadram kavramı için yapmış olduğu tanım ise şöyledir. “Muhadram: hem cahiliye devrinde hem de Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde yaşayan ancak Hz. Peygamber'i (s.a.s.) göremeyip sahâbe ile görüşen Müslümanlara verilen isimdir.

⁴ Allah Rasulü hayattayken dünyaya gelmiştir. Daha sonra Kufe'ye ilim almak gayesi ile yerleşen ve Hz. Ali ile birlikte Sıffin savaşına iştirak edip burada yaralanıp topal kalmıştır. Medain'de Hz. Ali'nin sohbetlerinden istifa eden ve onunla birlikte Nehrevan da Haricilerle çarpışan Ve Hocası Meşhur sahâbe Abdullah bin Mesud'un: “Allah Rasulü seni görseydi sevinirdi” buyurduğu ve Kufe okulu/ekolunun kurucusu kabul edilen Alkame bin Kays Meşhur olan Muhadram fakihlerdendir. (Özel, 1989: 2/467).

Muhadramlar tâbiun neslinden kabul edilmekle beraber onlardan da üstün tutulmuşlardır.” (Karaman vd. 2007: 457)⁵

Bu tanımların diğer ilim dallarında muhadram kavramı için yapılan tanımlara yakın olduğu görülmektedir. Öncelikle muhadramların hem cahiliye hem de İslami döneme idrak etmeleri, İslam dinini tercih etmeleri ve Allah Rasulü ile aynı zaman diliminde yaşamalarına rağmen onu görebilme fırsatını elde edememiş olmaları hemen hemen muhadram kavramı için yapılan tüm tanımlarda ortak olan noktalardır. Bu noktaların İslam Hukuku'nun ağırlıkta olduğu ilim dalında da yapılmış olması önemlidir. Ayrıca Prof. Dr. Mehmet Erdoğan'ın yapmış olduğu tanımda çok bilinen bir sima olan Üveys el-Karn'ı örnek olarak vermesi ise kavramı müşahhas bir konuma getirmiştir. Bununla birlikte tanımlarda net olarak ortaya konmayan birkaç nokta bulunmaktadır. Mesela Müslüman olmadan Allah Rasulü ile karşılaşan ve daha sonra İslam dinini tercih edip ama bu tercihten sonra onunla karşılaşmayan bir kimsenin durumu nasıldır. Yine İslam dinini tercih eden kişinin bu tercihi esnasında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olması gerekir mi? Ayrıca muhadramların hangi tabakaya dâhil oldukları vb. konular hakkında ise yeteri bilgi verilmemektedir. Bu durum, belki tanımı az ve öz bir biçimde yapma gayesi ile yapılmış olsa da bu konular hakkında da bilgi vermediği aşikârdır.

5.2.8. Tarihçilerin Muhadram Tanımları

Her bir ilim dalının kendisine has olan özel kavramları vardır. Bu kavramlar o ilim dalında özel bir mana ifade etmek üzere konulmuş ve o ilim dalında konulan o anlam için kullanılır. Bu özel kavram/kelime kullanıldığı zaman o kavramın o ilim dalındaki karşılığı/anlamı anlaşılır. Örneğin tıp kavramları, hukuk kavramları, fizik kavramları, kimya kavramları, matematik kavramları, fıkıh kavramları, tefsir kavramları, tasavvuf kavramları vb. birçok alanda o alana has özel kavramlar bulunur. Ve bu ilim dallarından her birinin bir ya da birkaç tane sözlüğü bulunur.⁶

⁵ Dr. Ahmet Gelişgen'in akademik geçmişinin İslam Hukuku Anabilim Dalında olması bizim onun tanımına bakmamız için bir nedendir. Zira Hoca hem Yüksek Lisansını hem de Doktora çalışmalarını İslam Hukuku Anabilim Dalında yapmıştır. Yine İslam Hukuku alanında birçok çalışmaları vardır Bknz. <https://www.ahmetgelisgen.com/#2047064035>(Erişim Tarihi 16.12.20198

⁶ Bu konuda her bir ilim dalının birbirinden farklı birçok sözlükleri mevcuttur. Bknz. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, İSAM Yayınları; Kelam Terimler Sözlüğü; Prof. Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Esar Yayınları İstanbul, 2015; Prof. Muhsin Demirci, Tefsir Terimleri Sözlüğü, İFAV Yayınları; Abdullah Aydınlı, Hadis İstilahları Sözlüğü, İFAV Yayınları; vb.

Bazen de aynı kavram birçok ilim alanı tarafından müşterek olarak kullanılır. Kullanılan kavram aynı olsa da her bir ilim dalı o kavramın daha çok kendi alanı ile ilgili olan manâsını ya da kendi alanı ile ilgili bir anlam yükleyerek kullanır. Neticede kullanılan kavram aynı olsa da o kavrama yüklenen anlam farklı olabilmektedir. Bu durum da o kavramın hangi ilim alanında hangi anlamda kullanıldığı büyük bir önem arz etmektedir. Şayet kullanıldığı ilim alanı söylenmeden ya da o kavramın ilgili olduğu manayı andıracak/fehmettiren bir cümle içinde kullanılmazsa o zaman anlam kargaşası doğar. Netice olarak; söylenen bir sözden ya da kullanılan bir cümleden aynı söze muhatap olan dinleyicilerin ya da okurların o cümleye yükleyecekleri anlamlar birbirinden farklı olacaktır.⁷

Muhadram kavramı da birçok ilim dalı tarafından kullanılan ortak kavramlardan birisidir. Bu ilim dalları bu kavramı kullanırken daha çok bu kavramın sözlük/lügat anlamlarından herhangi birisini ama özellikle o kavramın içerdiği ve ilgili olduğu ilim dalının alanına vurgu yapan manâsını merkez alarak Muhadram kavramı için nüans farkı ile de birbirinden farklı tanımlar yapmışlardır.

Muhadram kavramının barındırmış olduğu manalardan biriside “mutlak olarak iki asrı görme ya da mutlak olarak iki döneme yetişme”dir.

Kavramın bu manâsı belki diğer manalarına göre daha belirgin ve daha barizdir. Kavramın bu manâsı ile irtibatlı olarak kullanılan “Muhdramu’d-Devleteyn” kavramına/terkibine tarihçiler şu anlamı vermişlerdir. Mutlak anlamda Emevi Devleti(661-750), (Yiğit, 1995: 11/87-104) ile Abbasi Devletini(750-1258)⁸ görüp her iki devlet döneminde de yaşayanlara bu isim verilmiştir. (Süyûtî, ts: 1/120). Bir başka ifade ile ömrünün bir kısmını Emevi Devleti döneminde belli bir kısmını da Abbasi Devleti

⁷ Mevlana kavramı iki kelimededen oluşur. Birincisi sözlükte arkadaş, dost, Rabb, yardımcı anlamlarında olan “Mevla” ile ona bitişik olarak gelen ve biz anlamında olan “na” zamiri. Kavramın bu haliyle kullanılması “Rabbimiz, dostumuz, arkadaşımız, yardımcımız, sahibimiz, vb. anlamları vardır. (İbnu’l-Esir, en-Nihaye “vly” maddesi) Mevla kelimesi Kur’an’ı Kerim de hem Yüce Allah hem de insanlar için kullanılmış. (Enfal, 8/24; Bakara, 2/286; Duhan, 44/41) Aynı şekilde kelime Hadis-i Şerifte kullanılmıştır.(Buhârî, Meğâzi, 17, Cihâd 14.) Tasavvufta ise kavramın daha çok şeyh, dost, pir, mürid yardımcı manaları ön plana çıkmakta ve manayı ifade eder. (Canpolat vd. 2007: 438) İşte bunun farkında olmayan birçok insan Mevlana Celaleddin er-Rumi (ö. 672/1273) için kast olunmayan ve vurgulanmayan Rabb manâsının olduğunu iddia ederek aslında bu konu hakkında yeteri bilgiye sahip olmadıklarını ifşa etmiş oluyorlar.

⁸ Allah Rasulü’nün (s.a.v.)Amcası Hz. Abbas’ın (r.a.)soyundan gelenlerin kurdukları ve 750-1258 yılları arasında varlığını devam ettiren hanedanlık. (Yıldız, 1988: 1/49-56).

döneminde geçirenler bu isim verilmiştir. Yani Emevi devletinin sonu ile Abbasi devletinin kuruluş dönemine şahitlik etmiş olan kimselerdir. (Cübürî; ts. 54-59). Örneğin Hammad bin Acred ile Ru'be bin Accac; bu şairler Muhadram olan şairlerden kabul edilmişlerdirdir. Zira bu iki şair ortak olan özellikleri bunların hem Emevi devleti döneminde hem de Abbasi devleti döneminde yaşamış olmalarıdır. (Cübürî; ts. 59). Yine Davud bin Selm buda Muhadram olan şairler kategorisindedir. Aynı şekilde onunda Muhadram olan şairlerden addedilmesinin hikmeti bu şairinde “Muhadramu'd-Devleteyn” denilen ve hem Emevi devleti döneminde hem de Abbasi devleti döneminde yaşamış olan şairlerden birisi olmasındandır. (İsfehâni, ts: 15/14).

5.2.9. Oryantalistlerin Muhadram Tanımları

Oryantalistlerin muhadram kavramı için yapmış oldukları tanımlardan birisi şöyledir. “Muhadram; cahiliye devrinde doğarak İslamiyet devrinde yaşamış kimselere verilmiş sıfattır.” (Lichtenstadter, 1979: 8/511-51)

Bu tanım İslami ilimler için yapılan hiçbir tanım ile örtüşmemektedir. Zira tanım kavramın sözlük manalarından sadece birisi merkeze alınarak oluşturulmuştur. Kişinin mutlak olarak iki dönemi görmesi onun muhadram olarak kabul edilmesi için yeterli görülmiştir. Bu tanıma göre sahâbenin tamamına yakını muhadram olarak kabul edilebilir. Zira cahiliye dönemi ancak Mekke'nin Fethinden sonra bittiği kabul edilirse –ki genel kabul bu yödedir- ancak Mekke'nin fethinden sonra dünyaya gelip Hz. Peygamber (s.a.s.) ile görüşenler sahâbe olarak kabul edilebilir. Çünkü tanımın asıl üzerine inşa olduğu “Hz. Peygamber'i (s.a.s.) görememe” öncülü bile yer almamaktadır. Dolayısıyla bu tanım muhadram kavramının tanımı değildir. Belki “bu tanım “Muhadram Şairler” için yapılan tanıma yakındır” gibi bir şey savunma refleksiyle söylenebilir. Ama Muhadram Şairler tanımına bakıldığında zaman “Hem İslam dönemini hem de Cahiliye dönemini idrak edip her iki dönemde de yaşamış olan şairler, muhadram şairlerdir” (Kayrevânî, ts: 1/234; Çetin, ts: 6; Süyûtî, ts. 2/296) şeklinde olup burada Hz. Peygamber'i (s.a.s.) görmeme öncülü yer almakta sadece İslam dinini tercih edip etmeme öncülünde bir kapalılık vardır.

Oryantalistlerin bu tanımı tarihçilerin kullanmış olduğu Muhadram tarifine çok daha yakındır. Tarihçiler muhadram tanımı için “Muhdramu'd-Devleteyn” terkiibini kullanmışlar. Bu terkip için ise şu tanımı yapmışlar. Emevi Devleti (661-750) ile Abbasi

Devletini(750-1258) dönemine idrak edip her iki devlet dönemin hükümranlığı döneminde de yaşayan insanlara bu ismi vermişler. (Süyûtî, ts: 1/120). Diğer bir ifade ile söylersek hayatının bir dönemini Emevi Devleti zamanında bir dönemini de Abbasi Devletinin hükümranlığında geçirenler için bu terkip kullanılmıştır. (Süyûtî, ts: 1/120).

Bu tespitten sonra şunu söylemek mümkündür. Öncelikle Oryantalistlerin muhadram kavramı için yaptıkları tanım, muhadram kavramının karşılığı değildir.

Muhadram tabakası tâbiun nesline dâhil edilse bile sahâbe ile tâbiundan farklı bir nesildir. Buradaki incelik ise şuradan kaynaklanıyor. Bunlar sahâbe kabul edilirse o zaman sahâbe adalet sahibidir temel ilkesinden hareketle adalet yönleri değil sadece zabt yönleri araştırılacak yine bu kimselerin kanalı ile gelen Mürsel hadisler daha kabule şayan bir hal alacaktır. Zaten önemli olan noktada burasıdır. Dolayısıyla muhadram kavramının sınırları çok net bir şekilde tayin edilmeli ve bunun sonunda da kimlerin bu tabakadan oldukları tespit edilir.

Müsteşriklerin yapmış oldukları tanım(?) ilmi verilerden uzak, sadece kavramın sözlük anlamı ile yetinilerek tarihçilerin yapmış oldukları tanımın tekrarı olmuştur. Oysa tarihçilerin yapmış oldukları tanım ilmi bir kaygı taşımaktan da öte sadece iki dönemi görme üzerine inşa edilerek aradaki lafzi benzerlik için oluşturulmuş bir tanımdır. Netice de oryantalistlerin muhadram kavramı için yapmış oldukları bu yoruma tanım demek ise söz konusu olmasa gerek.

SONUÇ

İslam dininin ikinci temel kaynağı olan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini sonraki kuşaklara aktarma konusunda sahâbe ve tâbiun nesillerinin çalışmaları, gayretleri ve emekleri son derece büyük olmuştur. Geçmişten günümüze uzanan zaman diliminin tamamında bu çalışmalar büyük bir takdir görmüş ve İslam ümmetinin kahir ekseriyeti tarafından da övgüye ve iltifata mazhar olmuştur. Tâbiun neslinin büyükleri olarak kabul edilen muhadramların da bu ameliyede büyük bir emek, gayret ve özverileri olduğu ise aşikârdır.

“Muhadram Kavramının İstılahlaşma Süreci ve Bilimlere Göre Muhadram Kavramı” adını verdiğimiz seminer çalışmamızda muhadramların, ilim erbabından birçok kişinin

dikkatini çekmiş. Bundan dolayı birçok İslam Âlimi tarafından muhadram kavramına için tanımların yapıldığını müşahede ettik.

Âlimler tarafından yapılan muhadram kavramı tanımlarına onların yetkin oldukları bilim dallarının ilgi alanına uygun bir muhtevanın hâkim olduğunu sezinledik. Dolayısıyla her bir bilim dalı için bir muhadram ıstılahı tanımı söz konusu oluyor. Muhadram tanımlarının yoğunlaştığı ilim alanı ise hadistir. Bu ilim dalında birçok muhaddis tarafından muhadram tanımı yapılmıştır. Hatta bazen aynı kişi tarafından nüans farkı ile olsa birbirinden farklı birden fazla tanım olabiliyor. Muhadram tanımlarının hadis alanında yoğunlaşması ise râvîlerin bu ilim alanının ilgi alanında olmasından kaynaklanıyor. Çünkü hadisleri rivayet eden şahıslarla ilgili “Rical İlimi” oluşturulmuş ve İkanlar dâhilinde hadisleri rivayet eden tüm râvîler kayıt altına alınma yoluna gidilmiştir. Hadis rivayet eden râvîler içinde birden fazla muhadramın bulunması ve bunların rivayet ettiği hadislerin büyük bir yekûna ulaşması ise muhaddisleri onlar hakkında tanımlar yapmaya, malumat toplamaya sevk etmiştir. Bununla birlikte diğer ilim dallarından lügat âlimleri, edebiyat ehli, tarihçiler vb. birçok farklı ilim dallarına mensup ilim erbabı tarafından kavramın tanımı yapılmış ve tanımın altına dâhil olan isimler imkânlar nispetinde tespit edilmiş bunlar tanıtılmış ve özellikleri ilgi alanları hakkında malumat verilmiştir.

Bu tanımlardan bir kısmı kelimenin sözlük anlamını anımsatacak kadar kısa ve yetersiz iken bir kısmı ise daha kapsayıcı ve cami olduğuna şahit olduk. Bu daha çok tanımın yapıldığı bilim dalının ilgi alanı ile irtibatlı bir durumdur.

Mesela mutlak kullanımda olan Muhadramun kavramı ile “Muhadramu’d-Devleteyen”, “Muhadram Şairler”, “Muhadram Râvîler” terkipleri birbirinden farklı bilgiler veriyor. Mesela “Muhadramu’d-Devleteyen” terkiibi Emevi ve Abbasi devletleri döneminde yaşamış kişiler için kullanılırken, “Muhadram Şairler” Müslüman olma şartı aranmaksızın hem cahiliye hem de İslami dönemde şiir söylemiş kişileri ifade eder. “Muhadram Râvîler” ise hem cahiliye hem de asr-ı saadeti idrak edip Müslüman olmuş râvîleri ifade etmek üzere kullanılıyor.

Ayrıca bu tanımların az farkla bile olsa birbirinden ayrı olması ise, bazı bilgileri ihtilaflı bir alana sürüklenmesine sebebiyet verdiğini gördük. Bunun doğal bir sonucu olarak da muhadram olarak isimlendirilen kimi şahıslar hakkında ihtilaflar meydana getiriyor.

Bazılarının muhadram olarak kabul edip böyle isimlendirdiği kimi isimleri diğer bazıları aynı şahısları muhadram olarak kabul etmemektedir. Yine özellikle muhadramların hangi tabakaya dâhil edilecekleri konusunda da ittifakın olduğunu söylememiz de çok zordur. Kahir ekseriyet muhadramları tâbiun sınıfından kabul etse de onları sahâbe tabakasına ya da sahâbe ile tâbiun arasında müstakil bir tabaka veyahut da tâbiun tabakasının büyükleri “Kibârü’t-Tâbin” vasfı ile vasıflandırıp onları tâbiun tabakasının içinde telakki etse de yine ayrıcalıklı bir tabaka olduklarına da vurgu yapmayı ihmal etmemişler.

KAYNAKÇA

- Aydınlı, A. (2009). *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İ.F.A.V. Yayınları.
- Süyûtî, (ts). *Tedribü’r-Râvî fi ŞerhiTakribi’n-Nevevi*, Mektebetü’r-Riyadü’l-Hadis. Riyad.
- Şakir, A. M. (1996). *el-Bâ’îsü’l-Hasisi Şerhu İhtisari Ulu’mi’l-Hadis Lil’Hafis İbni Kesir*, Riyad: Mektebetü’l-Mearif.
- Ömer, A. M. (2008). "Hadreme". *Mu’cemu’l-Luğetu’l-Arabiyyetu’l-Mu’sira*, Kahire: Alimu’l-Kütüb.
- Naim, A. (1976). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Ankara: DİB. Yayınlar.
- Özel, A. (1989). "Alkame bin Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.
- Ulu, A. (2010). "Tâbiûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.
- Süyûtî. (1988). *el-Müzhir fi Ulumu’l-Lüğâ ve Envaiha*, Beyrut: Dâr’ul-Kütübü’l-İlmiyye.
- Süyûtî. (2005). *Nevahidü’l-Ebkar ve Şevavidü’l-Efkar*, Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Suud: Camietü Ummul Kurra.
- Süyûtî. (1998). *el-Müzher Fi Ulumu’l-Luğğa ve Envaiha*, Beyrut: Dâr’ul-Kütübü’l-İlmiyye.
- İbn Manzûr, (ts). *Lisânü’l- Arab*, Beyrut: Daru Sadr.

- Karaman, F. vd. (2007). *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB. Yayınları.
- Özek, A. (1967). *Hadis Ricali Hadis İlimleri ve Kaynakları*, İstanbul: Fatih Matbaası.
- Kayrevânî, (1981). *el-Umde fi Mehasini's-Şi'r ve Âdabihi ve Nakdihi*, Beyrut: Daru'l-Ci'il.
- Cafer es-Se'dî, (1983). *Kitabu'l-Efâl*, Beyrut: Alimü'l-Kütüb.
- Ahmed b. Hanbel, (1985). *el-Müsned*, Beyrut: Müessetü'r-Risale.
- Kurtubi, (2003). *el-Câm'i Li' Âhkami'l-Kur'ân*, Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suud: Daru'l-Âlimu'l-Kütüb.
- Neysaburî, (1977). *Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis*, Beyrut: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe ed-Dinaveri, (ts). *el-Mearif Li-İbni Kuteybe*, Kahire: Dâr'ul-Me'rif.
- Zemaşerî, (1979). *Esasu'l-Belağa*, Dâr'un-Neşr.
- Askalânî, (1422). *Nüzhetü'n-Nezar fi Tevdihi Nühbetü'l-Fiker fi Mustslihi ehli'l-Hadis*, Riyad: Matba'atü Sefir.
- İsfehâni, (ts). *el-Eğani*, Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İbn Sîde el-Mursî, (2000). *el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-A'zam*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Neysâbûrî, (1977). *Marifetü Ulumu'l-Hadis*, Medine: Mektebu'l-İlmiyye.
- Yıldız, H. D. (1988). "Abbasiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.
- Nemri, (1995). *el-İstîlab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Beyrut: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye.
- Askalânî, (1996). *en-Nüketü ala Nüzhetin'Nazar fi Tevdihi Nühbetü'l-Fiker*, Suudi Arabistan: Daru ibnu'l-Cevzi.
- İbnu'l-Esir el-Cezeri, (ts). *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*.
- İbnu's-Salah eş-Şehrezûrî, (2011). *Ulumu'l-Hadis li'İbnis'Salah*, Dımeşk: Daru'l-Mustafa.
- Sıbtu İbnu'l-Acemi, (ts). *Tezkiretu't-Tâlibî'l-Muallem bi-men Yukalu İnnehu Muhadram*, Daru'l-Eser.

Sarıçam, İ. (1997). "Hakim b. Hizzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.

Şâtîbî, (ts). *İbrazü'l-Meâ'ni min Hirazi'l-Emani fî Kıraati's-Seb'a*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.

Cevheri, (ts). *es-Sihah*, Beyrut: Daru'l-İlm.

Cevheri, (1990). *es-Sihah Tacu'l-Lügatı ve Sihahu'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâr'ul-İlm.

Çakan, (2008). *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları.

Yiğit, İ. (1995). "Emeviler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.

Lıchtenstadter, I. (1979). "Muhazram". *İslam Ansiklopedisi*. terc. İ. Kafesoğlu, T. Yazıcı, N. M. Çetin. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Türkmen, M. B. (1993). *Hadis Tarihinde Meşhur Muhadramlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Lisans Tezi.

Okiç, M. T. (1959). *Bazı Hadis Meseleleri üzerine Tetkikler*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.

Efendioğlu, M. (2005). "Muhadram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.

Efendioğlu, M. (2008). "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yayınları.

Zebîdî, (1987). *Tâcu'l-Urus min Cevâhîri'l-Kâmûs*, Kuveyt: Daru'l-Hidaye.

Zemahşerî, (1993). *el-Faik fî Ğaribi'l-Hadis*, Daru'l-Me'rife.

Useymîn, (2018). *Hadis Usûlüne Giriş*, terc. M. Beşir Eryarsoy. Guraba Yayınları.

Çetin, N. M. (1973). *Eski Arap Şiri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Aliyyu'l-Kâri, (1014). *Şerhu Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalihatı Ehli'l-Eser*, Beyrut: Daru'l-Erkam.

Bilgen, O. (1998). *Muhadramların Hadis İlmindeki Yeri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Yücel, A. (2017). *Hadis Usulu*, İstanbul: İ.F.A.V. Yayınları.
- Erdoğan, M. (2015). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Uğur, M. (1992). *Ansiklopedik Hadis Sözlüğü*, Ankara: TDV. Yayınları.
- Koçyiğit, T. (2008). *Hadis Usulu*, Ankara: TDV. Yayınları.
- Mükbil, S. (1995). *Nezretü'ül-Kur'ân'il-Kerim ila'd-Dünya ve Eserihâ*, Suudi Arabistan.
- Sehâvî, (1403). *Fethu'l-Muğis Şerhu Elfiyeti'l-Hadis*, Lübnan: Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye.
- Avcı, S. (2005). "Hadisçilere Göre Muhadramlar", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 18/2.
- Cübürî, (1384). *Şi'ru'l-Muhadramin ve Eserü'l-İslami fihi*, Bağdad: Mektebetü'n-Nehde.
- Bilgen, O. (2015). "Muhadramların Hadis İlmindeki Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1.
- Zebîdî, (1976). *Sâhîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi*, terc. Ahmed Naim. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Süneykî, (2002). *Fethu'l-Bâkî bi Şerhi Elfiyyeti'l-İrakî*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.